

ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ ЗДІЙСНЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

У статті досліджуються концептуальні засади політики боротьби із бідністю населення в Україні у контексті пострадянських соціально-економічних перетворень.

Ключові слова: бідність, соціальна політика, доходи населення, оплата праці, соціальні стандарти.

В статье исследуются концептуальные основы политики борьбы с бедностью в Украине в контексте постсоветских социально-экономических преобразований.

Ключевые слова: бедность, социальная политика, доходы населения, оплата труда, социальные стандарты.

The article touches on the conceptual problems of the social politics against poverty in Ukraine during the post-soviet transformations.

Key words: poverty, social policy, profits of population, payment of labour, social standards.

Постановка проблеми. Україна з її унікальними життєвими ресурсами належить до країн, у яких наявна глибока, масштабна бідність. Причому вже чимало років Україна належить до країн не лише з високим, а й зростаючим рівнем бідності основної маси населення, зокрема й працюючого в режимі повної зайнятості. Чимало українців обмежені у своєму доступі до базових ресурсів життєдіяльності, благ цивілізації – економічних, соціальних і культурних.

Під цим кутом зору соціальна політика української держави не може вважатися ефективною.

Ситуація, яка склалася в Україні у царині рівня життя населення, потребує невідкладного поліпшення, адже деструктивні процеси, що викликають падіння рівня життя й зростання бідності, у подальшому можуть поглибитися настільки, що призведуть до незворотніх руйнацій основ соціуму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вітчизняних учених, які досліджують бідність як соціальну проблему, особливості її прояву в Україні, шляхи та засоби боротьби з нею в контексті соціальної політики, слід відзначити Е. Лібанову, Л. Черенько, Ю. Сасенка та ін. Відмічаючи безперечний здобуток цих авторів, слід вказати на необхідність продовження наукових пошуків у таких аспектах теми, як систематизація й класифікація засобів соціальної політики, що застосовуються для зниження рівня бідності та її ґрунтовної профілактики.

Мета статті полягає у визначенні та систематизації стратегічних засобів боротьби з

бідністю в Україні у контексті державної соціальної політики.

Виклад основного матеріалу. У суспільних науках є два основні тлумачення бідності як соціального явища. За одним з них, бідність – це неможливість унаслідок нестачі ресурсів підтримувати спосіб життя, притаманний певному суспільству в конкретний період часу [10, с. 142]. В цьому плані П. Таунсенд визначав, що «індивіди, сім'ї, соціальні групи населення можна вважати бідними, якщо вони не мають ресурсів для участі у суспільному житті, підтримання стандартів споживання, умов життя та відпочинку, які є звичайними або принаймні широко визнаними у суспільстві, в якому вони живуть. Їхні ресурси значно нижчі за ті, які має середній індивід або середня сім'я у даному суспільстві, внаслідок чого вони виключені зі звичайного стилю життя, загальноприйнятих моделей поведінки і типів діяльності» [2, с. 644].

Інше ж визначення й, отже, тлумачення, наголошує на тому, що бідність – це неможливість підтримувати мінімальний рівень споживання, який визначається на основі фізіологічних, соціальних та духовних нормативів [10, с. 142].

Різниця у визначеннях полягає в тому, що, згідно з першим, бідними вважаються ті, рівень життя яких є нижчим за певний середній стандарт суспільства, а за другим – лише ті, рівень життя яких є нижчим за визначений суспільством мінімальний рівень. Але обидва визначення вказують на неспроможність людини нормально існувати і тим самим «відповідати вимогам»

суспільства, в якому вона живе, її обмеженість навіть у найнеобхіднішому. Внаслідок матеріальних нестатків бідні верстви населення не можуть нормально харчуватися, оплачувати житло та комунальні послуги, виходячи зі своїх потреб, не можуть лікуватися та відпочивати, забезпечуючи відновлення втраченого через хворобу або перенавантаження здоров'я, нарешті, не можуть забезпечити належну освіту собі та дітям. У будь-якому разі бідними є ті люди, життєві ресурси, доходи яких значно нижчі за ресурси середньостатистичного індивіда.

Розглядаючи бідність у контексті соціальної диференціації суспільства, сучасний дослідник бідності А. Сен указує на те, що бідність не стільки пов'язана з наявною кількістю благ у суспільстві, скільки визначається соціально обумовленими можливостями людей отримати доступ до цих благ [2, с. 647]. Оскільки одержання доходів населення супроводжується нерівністю, диференціація у доходах тягне за собою процес розшарування суспільства, внаслідок чого й утворюються: багатство – на одному полюсі, бідність – на іншому.

Як масштабна соціальна проблема, бідність, за твердженням сучасного російського автора С. Кара-Мурзи, призводить до глибокої ерозії матеріальної та духовної культури суспільства. Так якщо стан бідності триває достатньо довго, то складається та відтворюється стійкий соціальний тип і спосіб життя збіднілих верств населення [2, с. 685]. Бідність – це «пастка»: у свідомості людей формується відповідний «синдром бідняка».

Довготривале перебування у стані бідності негативно впливає й на економічну поведінку населення. Зокрема, воно породжує тіньову економіку та надає їй високої стійкості тим, що вигідна роботодавцям, вона водночас примушує працівників у пошуках заробітку підкорятися їх вимогам. Тіньова ж економічна діяльність не лише підриває основні відтворювальні соціально-економічні процеси (зайнятість, оподаткування та ін.), але й межує з кримінальним світом.

З іншого боку, у людей, що опинилися у «пастці бідності», спостерігається погіршення здоров'я, причому як фізичного, так і духовного. Головні причини – недостатнє та неякісне харчування, погані житлові умови, недоступність чи незадовільна якість медичного обслуговування, стреси, що руйнують імунну систему людини. Нарешті, у духовному плані бідність спричиняє вгасання трудової та, відповідно, й життєвої мотивації.

Ринкові трансформації в Україні, що здійснювалися з початку 1990-х років, радикально змінили, причому у гірший бік, як структуру доходів, так і структуру споживання, змушуючи шукати населення ті чи інші способи пристосування до нових умов. Відтак, відбулися кардинальні зміни у способі життєдіяльності українських громадян. Першочергово бідність зачепила найважливіші аспекти життєдіяльності –

працю та саморозвиток. Нестача засобів до життя призвела й до погіршення стану здоров'я через недостатнє харчування, незадовільні житлові умови, погане медичне обслуговування, постійні стреси.

До цього додався процес поляризації суспільства: стрімка концентрація коштів та майна в руках нечисленних груп та прогресуюче збільшення масштабів знедоленості широких верств населення.

Наводячи конкретні дані, можна сказати, що масштаби бідності за самооцінками (і це характерно не тільки для України), як правило, істотно перевищують масштаби об'єктивної бідності. За даними дослідження, яке проводилося фахівцями Інституту соціології НАН України, у 2006 році матеріальне становище сім'ї як злиденне оцінили 4,2 % опитаних; бідне – 40,7 %; середнє – 53,6 %; заможне – 0,9 %; багате – 0,1 % [4]. А за даними опитування, які наводить Л. Черенько, у 2007 році 3,9 % опитаних громадян зазначило, що їм не вдалося забезпечити собі навіть достатнє харчування, а 32 % «відмовлялися собі у всьому найнеобхіднішому, окрім харчування» [11, с. 4].

А за статистикою ООН, за межею бідності в Україні проживає 78 % осіб. Омбудсмен України Н. Карпачова заявила, що українці за останній рік стали на 10 % біднішими.

Тому на сьогодні Україна займає 83-тє місце за рівнем розвитку суспільства, опустившись за останній рік на 7 сходинок. Тепер за рівнем добробуту Україна займає одне з останніх місць у Європі, випереджаючи лише Молдову [6].

Фахівець Інституту соціології Ю. Саєнко, виділяючи та аналізуючи різні моделі бідності (традиційно тотальну, раптово тотальну, тимчасово масштабну, підвищену та стабільно мінімаксу, яка має місце у високорозвинених країнах), Україну відносить до моделі нетрадиційно тотально бідної держави – тобто, країна з колись стабільною економікою, достатнім ресурсним, технічним та інтелектуальним потенціалом раптово, свого часу неочікувано стала тотально бідною. Він указує на такі особливості бідності в Україні:

- раптовість і стрімкість зубожіння держави та громадян, що викликало нетипові явища бідності, не характерні для цивілізованого суспільства;
- українське суспільство стало таким, яке потребує тотального соціального захисту населення;
- значних обсягів набула суб'єктивна бідність: громадяни держави вважають себе бідними, порівнюючи свій рівень життя з рівнем життя мешканців інших країн [9, с.11].

Більшість науковців та інших фахівців головну причину бідності в Україні вбачають у занижених стандартах оплати праці. Так заступник голови Федерації профспілок України Г. Осовий відзначає, що гідна заробітна плата за європейськими стандартами має становити не менше 5-6 прожиткових мінімумів (5-6 : 1), нашу ж країну довгий час характеризувало зворотнє співвідношення – 1 : 1,5 [5, с. 6]. Хоча протягом останніх двох років мінімальна заробітна плата вийшла на рівень

офіційно затвердженого прожиткового мінімуму, до відповідних європейських стандартів Україні ще далеко.

Нині українське суспільство відчуває гостру необхідність у застосуванні дієвих способів боротьби з бідністю. Перш за все, цьому сприятиме знання основних причин та проявів бідності.

Головне – потрібно усувати ті умови та фактори, що дестабілюють соціальний розвиток і негативно позначаються на рівні життя населення. В сучасній Україні у загальному вигляді – це:

- у соціально-демографічній сфері – підлив процесів відтворення населення;
- у сфері виробництва – занепад його матеріально-технічної бази;
- у сфері розподілу доходів – деформованість системи оплати праці;
- у сфері грошового обігу – значний рівень інфляції;
- у сфері державного управління – послаблення соціально-економічної ролі держави, втрата керованості багатьох суспільних процесів.

Хоча принципи та засоби, що застосовуються у соціальній політиці боротьби із бідністю, цілком залежать від специфіки бідності в країні, все ж таки можна виділити більш-менш типові, універсальні.

По-перше, слід робити ставку на прискорення економічного розвитку. Знову ж таки, можливість людині самій забезпечити собі гідний рівень грошових доходів для задоволення власних у повному обсязі створює непогані умови соціального клімату, дозволяє людині реалізувати себе через працю та позитивно впливає на перебіг усіх суспільних процесів.

По-друге, необхідно удосконалювати систему соціальних гарантій. У цьому напрямі розробляються державні соціальні стандарти з урахуванням двох аспектів: стандартизації соціальних прав людини та розробки стандартів рівня життя населення.

По-третє, слід формувати ефективну систему перерозподілу доходів, яка, не підриваючи стимули до продуктивності праці, виділяє достатньо ресурсів як для підтримки нужденних, так і функціонування соціальних гарантій для всього населення.

Відомі російські науковці М. Волгін та Ю. Одегов, досліджуючи засоби підвищення рівня життя населення, дійшли висновку про те, що особливо важливими є державні соціальні інвестиції, інвестиції «у людину». Спрямування інвестицій у житлове будівництво, охорону здоров'я, освіту, культуру, науку веде до зростання соціальних можливостей людини, підвищення не лише матеріального рівня, але й якості життя населення [12, с. 404].

Загалом засоби боротьби із бідністю в контексті державної соціальної політики варто поділити на активні та пасивні, стратегічні і тактичні.

Так активні, стратегічні засоби створюють можливість для підвищення людиною власного добробуту. Їх прикладом є державне регулювання

оплати праці, насамперед встановлення її мінімуму, соціальне страхування від різних видів типових соціальних ризиків, гарантії здобуття освіти та підвищення кваліфікації, функціонування загальнодоступної системи охорони здоров'я тощо. Стратегічна орієнтація полягає в тому, що ефективна боротьба з бідністю можлива лише в умовах поживлення національного виробництва і росту джерел самозабезпечення, тобто праці і підприємництва. Водночас не слід забувати: економічне зростання само по собі не вирішує соціальних проблем, а лише забезпечує необхідні для цього передумови. Цілком імовірно є ситуація, за якої плодами економічного зростання користується дуже обмежене коло осіб, які можуть прискореними темпами накопичувати в своїх руках багатство, а широкі бідні верстви населення так і лишатимуться бідними.

У свою чергу, пасивні, тактичні засоби спрямовані на своєрідне соціальне утримання бідної людини, сім'ї. Це різні види соціальних допомог, у т. ч. сімейних, житлові субсидії, талони на харчування тощо. Для країн, що розвиваються, де доходи загальної маси людей дуже низькі, розподіл соціальної допомоги, в тому числі продовольчої, комунально-побутової, лікарської, освітньої тощо, є нерідко провідним засобом підтримки мільйонів людей.

Відомий фахівець Е. Лібанова особливо підкреслює, що «необхідно долати вкрай негативну тенденцію соціальної поляризації українського суспільства – зменшувати економічну нерівність, орієнтуватися на формування в країні чисельного середнього класу» [3, с. 31]. Поки що в Україні продовжується запущений у «реформаторські» 1990-ті роки процес поляризації колишнього егалітарного (тобто радянського) суспільства: так, якщо у 1990 році середній дохід 10 % найбагатших громадян у 4 рази перевищував відповідний показник 10 % найбідніших, то у 1996 році – вже у 67 разів. Сьогодні 10 % населення України отримують 40 % усього національного доходу, причому 2/3 їхніх особистих доходів мають кримінальне походження [1].

Загалом в основу всієї державної політики подолання бідності має бути покладено визнання того, що даної мети не можна досягти виключно шляхом підтримки вже знедолених.

Отже, основними шляхами подолання бідності в Україні слід вважати:

- 1) у сфері виробництва – модернізацію його матеріально-технічної бази, стимулювання ділової активності, відтак – забезпечення економічного зростання тощо;
- 2) у сфері розподілу доходів – забезпечення справедливого розподілу доходів населення через використання податкової системи, соціального страхування з його пенсіями, допомогою з безробіття та втрати працездатності;
- 3) у сфері доходів населення – підвищення рівня заробітної плати та забезпечення стабільності її виплати;

4) у сфері зайнятості – зменшення безробіття шляхом регулювання ринку праці та створення нових робочих місць;

5) в освітній сфері – спрямування інвестицій у систему освіти заради формування висококваліфікованої, у подальшому – високооплачуваної робочої сили.

Свого часу, констатуючи збереження тенденції до розшарування суспільства за доходами та збільшення масштабів бідності, колишній Президент України Л. Д. Кучма 15 серпня 2001 року видав Указ про Стратегію подолання бідності. Наразі ж термін реалізації цієї Стратегії закінчився, проте її завдання виконані далеко не в повному обсязі; основну мету не досягнуто [8].

Нинішній Президент України В. Ф. Янукович, визнаючи невиконання поставлених цілей у повному обсязі, 26 лютого 2010 року в Указі «Про невідкладні заходи щодо подолання бідності» визначив нові завдання у боротьбі із бідністю на період до 2015 року. Зокрема, передбачається: запровадження нових механізмів відновлення виробництва, стимулювання економічного зростання шляхом створення життєспроможних підприємств; створення умов для гідної праці, в тому числі забезпечення поваги та дотримання прав людини у сфері праці, реалізації в кризових умовах короткострокових заходів з надання невідкладної допомоги найбільш вразливим верствам населення, розширення можливостей для працевлаштування людей з особливими потребами, зайнятості людей похилого віку; упровадження системи надання дієвої адресної соціальної допомоги тощо [7].

Але й досі, незважаючи на чисельні декларації про наміри, діюча в Україні політика боротьби із бідністю головний наголос робить на підтримку нужденних «тут і зараз», про що свідчать й останні кроки уряду М. Я. Азарова (наприклад, упорядкування житлових субсидій). При всій важливості таких кроків не можна не зазначити: подальше поширення традиційних схем соціального захисту на широкі верстви населення призведе лише до зростання навантаження на дану систему і згодом – до її організаційно-фінансової неспроможності виконувати покладені на неї типові функції з підтримки нужденних.

Висновки та рекомендації. Підбиваючи підсумки, наголосимо: принципово важливим є докорінне реформування системи оплати праці, починаючи із її наріжного каменя – інституту

мінімальної заробітної плати з урахуванням покладеної на неї функції відтворення робочої сили та соціального захисту, встановлення нового рівня її співвіднесення з прожитковим мінімумом та середньою заробітною платою по країні.

Україна повинна перейти й до нового механізму нарахування прожиткового мінімуму та, відповідно, мінімальної заробітної плати, який би враховував потреби працюючих в утриманні своїх непрацездатних членів сім'ї.

Відтак, на думку авторів даної статті, задекларована європейська орієнтація України, перш за все, потребує доктринальної відмови від моделі «дешевої робочої сили», закріплення на нормативно-правовому рівні соціально прийнятних параметрів оплати праці.

У цьому плані є необхідним:

1. Удосконалити інститут мінімальної заробітної плати з урахуванням об'єктивно покладеної на неї функції відтворення робочої сили та соціального захисту;

2. Розробити новий механізм нарахування прожиткового мінімуму (відповідно, й мінімальної заробітної плати), який би враховував потреби працюючих в утриманні непрацездатних членів сім'ї;

3. Проводити постійний перегляд соціальних стандартів для забезпечення відповідності реаліям життя, що змінюються.

Все це повинно мати своїм підґрунтям відбудову національної економіки, підтримку власного товаровиробника, відродження вітчизняного виробника, що й дасть можливість забезпечити продуктивну зайнятість та зміцнити фінансову базу для реалізації всіх соціальних програм у царині рівня життя.

Загальним сенсом державної соціальної політики, спрямованої на боротьбу із бідністю, систем зайнятості, суспільних послуг й соціального захисту населення є збереження та підтримання позитивних тенденцій, орієнтація на викорінення причин бідності, зменшення ризиків спадкової бідності, створення умов для впевненості людей у власному майбутньому та майбутньому своїх дітей.

Боротьба з бідністю – довготривалий процес. Саме комплексна та послідовна державна соціальна політика дозволить розв'язати цю проблему якомога швидше та ефективніше.

ЛІТЕРАТУРА

1. Від соціального забезпечення до соціальної політики : зб. статей / [за ред. Я. А. Жаліла]. – Серія «Безпека економічних трансформацій». – Вип. 16. – К. : Сатсанга, 2001. – 100 с.
2. Кара-Мурза С. Г. Потерянный разум / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Алгоритм. – 2005. – 736 с.
3. Лібанова Е. Подолання бідності: погляд науковця / Е. Лібанова // Україна: аспекти праці. – 2003. – № 7. – С. 26–32.
4. Новікова Т. В. Бідність в Україні / Т. В. Новікова / Офіційний сайт Центру перспективних соціальних досліджень [Електр. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cpsr.org.ua/?pr=8&id=413>.
5. Осовий Г. Питання реформи оплати праці в Україні в контексті реалізації Плану дій щодо євроінтеграції / Г. Осовий // Україна: аспекти праці. – 2005. – № 3. – С. 3–11.
6. Почти 80 % украинцев живут за чертой бедности / Новый регион. – 09.04.2010. [Електр. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nr2.ru/kiev/278452.html>.

7. Про невідкладні заходи щодо подолання бідності. Указ Президента України від 26.02.2010 № 274/2010 [Електр. ресурс] / Офіційний сайт Президента України. – Режим доступу : www.president.gov.ua.
8. Про Стратегію подолання бідності в Україні. Указ Президента України від 15.08.2001 № 637/2001 [Електр. ресурс] / Офіційний сайт Президента України. – Режим доступу : www.president.gov.ua.
9. Сасенко Ю. Феномен і особливості бідності в Україні / Ю. Сасенко // Україна: аспекти праці. – 1997. – № 7. – С. 11–12.
10. Скуратівський В. А. Основи соціальної політики / В. А. Скуратівський, О. М. Палій. – К. : МАУП, 2002. – 200 с.
11. Черенько Л. Бідність в Україні: нові тенденції та особливості прояву / Л. Черенько // Праця і зарплата. – 2007. – № 28 (липень). – С. 4–5.
12. Экономика труда (социально-трудовые отношения) / [под ред. Н. А. Волгина, Ю. Г. Одегова]. – М. : Экзамен. – 2004. – 736 с.

Рецензенти: Багмет М. О., д.і.н., професор;
Ляпіна Л. А., к.політ.н., доцент.

© Фесенко А. М., Банюхова К. О., 2010 Дата надходження статті до редколегії: 02.12.2010 р.